

Aleksander Naumow
(Wenecja – Kraków)

PIŚMIENNICTWO CERKIEWNOSŁOWIAŃSKIE JAKO SKŁADNIK KULTUROWEGO UNIWERSUM I RZECZYPOSPOLITEJ

W tym krótkim wystąpieniu chciałbym przedstawić zasadnicze tezy, dotyczące piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego (i częściowo też ruskiego), powstałego i funkcjonującego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej od XIV do XVIII wieku. Piętnaście lat temu, rozpoczynając kompleksowe badania nad kulturą ruską jako składniku kultury Rzeczypospolitej, pisałem:

Wciąż za mało znamy cerkiewnosłowiańską literacką i liturgiczną tradycję ziem polsko-litewskich, to kilkunastoletnie zmaganie się naszych ruskich przodków z materią uświęconego języka jako środkiem wyrazu dla własnych myśli, refleksji, modlitw. Dlatego musimy ją odsłaniać, badać i pielęgnować, cierpliwie, krok po kroku, przede wszystkim wsłuchując się w głos utrwalony w księgach¹.

Od tego czasu powstało nieco opracowań przybliżających dzieje tego piśmiennictwa i – szerzej – kultury prawosławnej na ziemiach polsko-litewskich. Zintensyfikowano prace nad zabytkami języka i sztuki na Ukrainie, na Białorusi, na Litwie. Instytut Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk kompleksowo bada kulturę Polesia, biblioteki i muzea Rumunii już tak nie bronią dostępu do słowiańskich kodeksów, Słowacka Akademia Nauk zorganizowała międzynarodowy program badania wieloetnicznego i wielokulturowego obszaru karpackiego, naukowcy z zagranicy, zwłaszcza z Bułgarii, z wielkim zainteresowaniem się garną do naszych rękopisów cyrylickich.

Również u nas powstała grupa badawcza, która sporządziła katalog rękopisów cerkiewnosłowiańskich w Polsce, opublikowano poważne badania nad drukarstwem i szkolnictwem, powstało kilka katalogów czy inwentarzy starodruków cyrylickich, wydano kilka znakomitych książek o materialnych, duchowych i teologicznych tradycjach polsko-litewskiego prawosławia, o bractwach i monastycyzmie, wyszło również parę zabytków, zorganizowano liczne ważne wystawy i konferencje. Zaczęto otwarcie mówić o specyfice fresków, ikon i architektury cerkiewnej naszych ziem. Trzeba powiedzieć, że kultura wschodniochrześcijańska na dawnych ziemiach polsko-litewskich zyskała sobie prawo obywatelstwa w obiegu naukowym, chociaż daleko jej jeszcze do miejsca w powszechnej świadomości współczesnych spadkobierców tamtego dziedzictwa².

¹ A. Naumow, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków 1996, Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne t. 1, s. 204.

² Kilka pozycji zawierających obszerną literaturę przedmiotu: T. Kempa, *Konstanty-Wasył Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) wojewoda Kijowski i marszałek Ziemi Wołyńskiej*, Toruń 1997; J. Stradomski, *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2003 (= Prace Instytutu Filologii Słowiańskiej UJ 23); A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, Biblioteka Tradycji Literackich XVIII; *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, wydanie drugie, zmienione, oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, E. Naumow, J. Stradomski, Kraków 2004; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, T. Hodana, *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)*, Kraków 2008, *Studia Ruthenica Cracoviensia* 4; M. Melnyk, *Spór o zbawienie – zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powsta-*

Reakcja na głosy upominające się o uznanie tradycji ruskiej za organiczny składnik kultury wieloetnicznej i wielowyznaniowej Rzeczypospolitej (tylko dla wygody podciągamy pod ten termin czasy sprzed Unii Lubelskiej) nie zawsze jest pozytywna. Sprzeciw zgłaszają dwie opcje – wspólnotowa i narodowa. W tej pierwszej uczeni rosyjscy nie godzą się na dzielenie monolitycznej ich zdaniem kultury staroruskiej na części, uznają, że wszystko, co ruskie, jest niepodzielne i wspólne; na przestrzeni wieków czyniono wszystko, żeby granice państwa rosyjskiego obejmowały wszystkie tereny, na których funkcjonowała kultura ruska. Opcje narodowe są różne w zależności od tego, w imię jakiego narodu się je głosi. Niewątpliwie ponadnarodowy charakter ruskiej prawosławnej (i potem unickiej) kultury stwarza problemy z dopasowaniem jej do wąskopatriotycznych wizji każdego z historycznych uczestników procesu.

Białoruś i Ukraina nie godzą się na dzielenie się dziedzictwem ruskiej kultury z innymi, nie akceptują ani rosyjskich terminów „Ruś południowo-zachodnia”, „zachodnioruski” itp., ani naszych „polsko-litewskie” czy „polskie” prawosławie, nawet termin „polonica cyrylicy” wzbudzał kontrowersje³. Tych ostatnich terminów nie znosi też polska myśl narodowa, uważając je za wewnętrznie sprzeczne – „ruskie” bowiem nie może być „polskie”, ani też Rusin nie powinien się podszywać pod pełnoprawnego obywatela Rzeczypospolitej, nawet przedrozbiorowej. Jedyłą odpowiedzią na te i takie zastrzeżenia jest cierpliwe kontynuowanie badań i rozpowszechnianie wiedzy o wspólnej wielowiekowej przeszłości, choć takie działania z reguły nie zadowalają nikogo.

Tropienie, rozumienie, oswajanie i pokonywanie tego, co uwidacznia i ukonkretnia różnice i podziały jest najpewniejszą drogą do współuczestnictwa w kulturze, do współtworzenia jej niepowtarzalnych ponadnarodowych i ponadkonfesyjnych, czy raczej wielonarodowych i wielokonfesyjnych odmian. To one stwarzają szanse pokonywania nadmiaru odrębności, stanowią próby scalania odmiennych tradycji poprzez oswajanie cech, odbieranych w poszczególnych formacjach jako wyznaczniki przynależności⁴.

Najstarsze ślady piśmiennictwa na ziemiach, na których dominował etnos ruski, a które w różnym okresie i na różny czas wchodziły do poszczególnych organizmów składających się na państwa polskie i litewskie przed ich sfederowaniem w Krewie i po nim, związane są z piśmienniczą tradycją Rusi Kijowskiej. Niestety, bezpośrednia spuścizna po Cyrylo-Metodejskiej misji morawskiej jest konstruktem ideologicznym i w sferze piśmiennictwa nie powinna być brana pod uwagę. Podobnie jest chyba z pośrednictwem czeskich Przemysłidów, gdy za ich czasów w kręgu św. Wacława i jego babki, św. Ludmiły, a także w klasztorze w Sazawie przy św. Prokopie trwała pamięć tradycji cerkiewnej, przy czym również wspieranej przez kontakt z Kijowem⁵.

łych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku), Olsztyn 2001; Z. Jaroszewicz-Pierślawcew, *Druki cyrylicy z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Olsztyn 2003, „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”. *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. P. Chomiak, Białystok 2004, M.P. Kruk, *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem wieku XV-XVI*, Kraków 2000, i wiele innych.

³ M. Błońska, *Polonica cyrylicy XV-XVIII wieku, czyli o drukach cyrylicy w państwie polsko-litewskim*, w: *Z badań nad dawną księżką. Studia ofiarowane profesor Alodii Kaweckiej-Gryczowej w 85-lecie urodzin*, Warszawa 1992, t. 2, s. 433-555.

⁴ A. Naumow, *Wiara i historia*, s. 95.

⁵ A. Naumow, *Tradycja kijowska w prawosławiu polskim*, w: *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999, s. 449-471; tenże, „Nieprzyjaciółmi człowieka są domownicy jego”. *Kult św. Wacława w najdawniejszej tradycji cerkiewnoślowińskiej*,

W ogóle trudno mówić o jakichś konkretach przed XIV wiekiem.

Najistotniejsze zmiany w kulturze naszych ziem nastąpiły właśnie w XIV wieku. Przeniesienie duchowego centrum starorusko-bizantyjskiego z Kijowa na Ruś Włodzimiersko-Suzdalską i włączenie znacznej ilości ziem ruskich do Wielkiego Księstwa Litewskiego i do Korony stworzyło nową, znacznie odmienną sytuację kulturową, niezależnie od kontynuacji jurysdykcyjnej zależności od Konstantynopola. Powstała początkowo niewielka, lecz konsekwentnie się powiększająca strefa kontaktu z kulturą polską w obu jej odmianach – łacińskiej i staropolskiej, początkowo prawie nieprzenikliwa, lecz z wolna ulegająca osmozie, zwłaszcza w kręgach magnaterii i szlachty. Prawosławie metropolii kijowskiej (halickiej, litewskiej) było nakierowane na Bałkany serbskie i bułgarskie, na Górę Athos, na Saloniki, na Konstantynopol o wiele bardziej niż na Włodzimierz, Suzdal i Moskwę, może tylko niezwykle Nowogród Wielki był ważnym ruskim korelatem.

Początkowo różnice w repertuarze ksiąg biblijnych, liturgicznych i prawnych między dwiema odmianami ruskiej kultury były nieznaczne, jednak z biegiem dziesięcioleci, zwłaszcza w XV i XVI wieku, różnic zaczyna przybywać na wszystkich niemal poziomach i należy mówić o niektórych ważnych cechach wyróżniających kulturę ruską państwa polsko-litewskiego właśnie z uwagi na niepowtarzalną jej kombinację z kulturą polsko-łacińską pod berłem katolickiego władcy⁶. Nie miały natomiast większego znaczenia dla zbliżenia zachodnio-wschodniego w Polsce enklawy głągolitizmu w Oleśnicy i w Kleparzu, imitujące pomysł Karola IV w Pradze. Istotny był za to mecenat przedstawicieli ruskiej magnaterii i szlachty, co oddaje stałe wezwanie modlitewne stosowane w rękopisach i drukach cyrylickich – „za książąt i panów naszych”...

Wymienię tu pobieżnie kilka najważniejszych faktów kulturowych, które stanowią wielki wkład kultury ruskiej do kultury wspólnego państwa Dwojga (czytaj: Trojga) Narodów, a jednocześnie wyróżniają się z arealu ruskiego czy cerkiewnosłowiańskiego w ogóle, bądź to czasem zaistnienia, bądź to formami i intensywnością występowania.

a. drukarstwo cyrylickie:

Warto tu przytoczyć znakomitą charakterystykę autorstwa Marii Błońskiej i Henryka Bułhaka:

Książka drukowana alfabetem cyrylickim i wydawana na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, tzn. państwa polsko-litewskiego, stanowi niewątpliwie zjawisko o znaczeniu wyjątkowym nie tylko dla kultury ruskich narodów, które ją wydawały – dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców – ale dla całej Słowiańszczyzny, w tym również dla narodu rosyjskiego, którego państwo w końcu XVII wieku przejęło część ziem ruskich wraz z drukarniami i wielkimi ośrodkami kulturowymi. Zjawisko to ma również niebagatelne, choć inne, a przy tym nie dość zbadane znaczenie dla narodu polskiego, ruskiego i litewskiego, które tworzyły ówczesne państwo Jagiellonów⁷.

w: *Amoenitates vel lepores philologiae (Venceslao Durano vulgo Twardzik dicto septuagenario tota philologorum turba gratulans dedicat)*, red. R. Laskowski i R. Mazurkiewicz, Kraków 2007, s. 428-434; tenże, *Obrządek słowiański – czy jest i dla kogo?*, w: *Bunt tradycji – tradycja buntu. Księga dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Wrocławskiemu*, red. M. Bogusławska i G. Szwat-Gyłybowa, Warszawa 2008, s. 265-271.

⁶ Por. H. A. Морозова, С. Ю. Темчин, *Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского*, w: *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim*, t. II, red. S. Temčinas, Kraków 1997, s. 7-39.

⁷ M. Błońska, H. Bułhak, *Na tropach ksiązek cyrylickich wydawanych w państwie polsko-litewskim*

Koniecznienie wspomnieć trzeba fakt wydania właśnie w Krakowie przez Szwajpolda Fiola pierwszych na świecie ksiąg cyrylickich (4 pozycje w 521,5 arkuszach, podczas gdy produkcję łacińskich drukarń w XV wieku w Polsce i we Wrocławiu oblicza się na 635,5 arkusza w 27 pozycjach). W XVI i XVII wieku, na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej ukazało się 359 druków cyrylickich przy 350 tłoczonych czcionką łacińską. Warto pamiętać, że wypędzony z Moskwy pionier drukarstwa – Iwan Fiodorow – znalazł w naszym państwie ciepłe przyjęcie. Książka cyryliccka w Rzeczypospolitej uczestniczyła wraz z książką protestantów i katolików w kulturze renesansowej, ukazując swój pionierski charakter.

b. biblistyka:

Wielkie znaczenie miały edycje cerkiewnosłowiańskich ksiąg biblijnych, dokonane przez obywateli polsko-litewskich: przez Franciszka Skorynę *Psalterza* (Praha 1517, Wilno 1522) oraz *Dziejów i Listów Apostolskich* (Wilno 1525), następnie przez krąg ostrogski pod kierunkiem o. Gerasyma Smotryckiego *Ewangeli* (1580) i wreszcie całej *Biblii* (1581). Oczywiście, księgi biblijne stanowią najpoważniejszy procent także produkcji rękopiśmiennej, psalterze praktycznie do nas nie dochodziły, gdyż były zaczytywane, natomiast czytania apostołskie i ewangelijne są tekstami liturgicznymi. Jednakże w naszym Supraślu powstaje słynny *Supraski kodeks* biblijny Mateusza (Matwieja) *Dziesiątego* (1502–1507)⁸ jako przykład nowej fali pozaliturgicznego zainteresowania pełnym tekstem biblijnym, na której też wyrosło niezwykle ważne dzieło Franciszka Skoryny jako tłumacza, komentatora i wydawcy 23 ksiąg biblijnych⁹, a potem fenomenalna *Biblia Ostrogska*, wydana z wyraźnym przeznaczeniem formującym i polemicznym. Nie zostały jeszcze przeprowadzone badania między polskimi przekładami biblijnymi, zwłaszcza ks. Jakuba Wujka, a cerkiewnosłowiańską wersją biblijnego przekładu, a mogą one odkryć zaskakujące paralele.

c. patrystyka:

Tradycja rękopiśmienna zachowała szereg zajmujących kolekcji utworów patrystycznych, przede wszystkim kazań (Izaak Syryjczyk, Efreem Syryjczyk, Jan Złotousty, Bazyl Wielki i inni), zaś rozwój drukarstwa, przede wszystkim wysiłek translatorsko-edytorski Kijowa, nieco mniej Lwowa i Wilna, przyniosły zadziwiające rezultaty – w Rzeczypospolitej ukazały się świetnie przetłumaczone, kompetentnie zredagowane fundamentalne wydania Ojców Kościoła: Bazylego Wielkiego, Doroteusza z Gazy, komentarze biblijne i homilie Chryzostoma, patr. Kalista I i innych; w polskojęzycznym obiegu czytelnym część z nich jest nieobecna do dzisiaj, a inne ukazują się dopiero współcześnie...

w XV-XVIII wieku. *Próba charakterystyki*, w: *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji Kraków 7-10 XI 1991*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993, s. 179.

⁸ Архиеп. Филарет, *Библейские книги 1507 года*, Известия Отдела русского языка и словесности ИАН, т. 8/1859-1860, ч.2, с. 144-150, П.А. Лавров, *Библейские книги 1507 г.*, „Slavia” 1933, s. 85-112 (koniec artykułu uzupełnił D. W. Ajnałow); А.А. Алексеев, О.П. Лихачева, *Супрасльський зборник 1507 г.*, w: *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги БАН СССР*, Ленинград 1978, с. 54-88; *Гісторыя беларускай кнігі у 2 тамах*. Т.1: М.В. Нікалаеў, *Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 2009, с. 95-122 i passim.

⁹ *Franciszek Skoryna z Połocka. Życie i pisma*, wybór tekstów, przekład, opracowanie: M. Walczak-Mikołajczakowa, A. Naumow, Gniezno 2007, Biblioteka Duchowości Europejskiej 3.

d. teologia:

Znajdując się w otoczeniu zachodniochrześcijańskim, będąc świadkami gwałtownej polemiki katolicko-protestanckiej, następnie zmuszeni do teologicznej kontrowersji z łacinnikami i unitami, prawosławni obywatele Rzeczypospolitej rozwinęli własną myśl teologiczną. Sytuacja była podobna nieco do tej, w jakiej znaleźli się w XVI wieku weneccy Grecy, tematyka niektórych rozważań była taka sama. Najważniejszym bodaj problemem była eklezjologia – uniwersalizm i partykularność jako wyznaczniki Kościoła, Kościół tryumfujący czy Kościół doświadczany, sukcesja apostołska i urząd biskupi, monarchizm papieża a koncyliaryzm; problem zbawienia jako kwestia antropologii, rola świętych, relikwii, obrazów świętych, materii i formy sakramentów. Z czasem trzeba było się zmierzyć z łatinizacją dogmatyki i liturgiki, rozpatrzyć nie tylko praktyczne, ale i teologiczne aspekty zmiany kalendarza itd.¹⁰ Zaczęto tworzyć nieznane wcześniej na Wschodzie katechizmy¹¹. Podjęto także – zwłaszcza w Supraślu, Wilnie i Kijowie – polemikę z poglądami protestantyzmu, judaizmu i islamu¹².

e. liturgika:

Najbardziej znana jest działalność liturgiczno-normująca kręgu kijowskiego z pierwszej połowy XVII wieku ze św. Piotrem (Mohylą) na czele. Księgi liturgiczne epoki Mohylańskiej – służebnik, triody, trebnik – zostały poddane gruntownej analizie, zarówno jako punkt dojścia, jak i wyjścia. Nieco mniej uwagi poświęcono epoce wcześniejszej, zwłaszcza świadectwom rękopisów¹³. Liturgika ruska w państwie polsko-litewskim miała własne wewnętrzne procesy regulacyjne, mamy nieco informacji o synodach i przeprowadzonych regulacjach obrzędowych, doszło do nas kilka tekstów reguł monasterskich, tomosów, korespondencja¹⁴.

¹⁰ J. Stradomski, *O merytorycznych i konfesyjnych problemach reformy kalendarza w świetle XVI- i XVII-wiecznej polemiki religijnej w Rzeczypospolitej*, w: „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”, dz.cyt., s. 37-72.

¹¹ K. Szczyppior, *Najstarsze katechizmy wschodniosłowiańskie*, w: *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stępiak-Mińczewa, Z. J. Kijas, Kraków 1999, s. 155-161, Biblioteka Ekumenii i Dialogu 9; A. Fałowski, *Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku*, Kraków 2003, *Studia Ruthenica Cracoviensia* 2; M. Корзо, *Українська и белорусская катехетическая традиция конца XVI-XVIII вв.: становление, эволюция, и проблема заимствований*, Москва 2007.

¹² M. Kuczyńska, *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna: (Cyryl Stawrowiecki, „Ewangelia pouczająca”, Rachmanów 1619, Joannicjusz Galatowski, „Klucz rozumienia”, Kijów 1659)*, Szczecin 2004.

¹³ Zob. P. Kovaliv, *Prayer Book. A Monument of the XIV century/Молитовник-Служебник – пам'ятка XIV століття*, Scientific Theological Institute of The Ukrainian Orthodox Church of U.S.A., New York 1960; M. Marusyn, *Чини Святительских Служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст./Ordinum Pontificalium in Euchologio Kioviensi saec. XVI expositio*, Видання Українського Католицького університету ім. св. Климента папи. Праці Греко-Католицької Богословської Академії (Богословського Виділу), т. XXVII, Romae 1966; O. Горбач/Норбач, *Три церковнослов'янські літургічні рукописні тексти Ватиканської бібліотеки/De tribus textibus Liturgicis Linguae Ecclesiasticae (Palaeo)Slavicae in Manuscriptis Vaticanis*, Видання Українського Католицького університету ім. св. Климента папи. Праці Філософічно-Гуманістичного Факультету, т. I, Romae 1966; M. Kuczyńska, *Południowosłowiańska poezja liturgiczna w zbiorach bibliotek polskich*, Szczecin 2003 i in. Zob. też P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596–1720)*, Kraków 2004, Biblioteka Ekumenii i Dialogu 23.

¹⁴ Na przykład, król Zygmunt Stary przywrócił w 1522 roku dawną regułę wewnętrzną monaste-

Najwięcej danych wnoszą stosunkowo licznie i dobrze zachowane typikony – ustawy, przede wszystkim jerozolimskie nowsze, gdzie w niektórych znajduje się materiał porównawczy, to jest przytoczenie lub ślady różnych praktyk – jerozolimskiej, athoskiej, Wielkiej Cerkwi (czyli konstantynopolikańskiej katedralnej), studyjskiej (konstantynopolikańskiej klasztornej) oraz – w późniejszych czasach – moskiewskiej, a także unickiej czy rzymskiej. Z rzadka trafiają się uwagi porównujące praktykę wielkich ośrodków duchowości w państwie Jagiellonów – Wilna, Supraśla, Kijowa i innych lub poszczególnych wydań. Sporo dają też rubryki liturgiczne służebników, trebników, minei, czasosłowów, psalterzy (z dodatkami) i triodów.

Jednym z ważnych wyznaczników specyfiki liturgicznej jest kalendarz cerkiewny. Jest on wskazówką proveniencyjną i filiacyjną, a z czasem, jak w ideologii ośrodka mohylańskiego, staje się też elementem polityki cerkiewnej i presji pedagogicznej. Pewne dane można wydobyć także z porównania wprowadzanych zmian czy krytyk przy likwidowaniu odrębności liturgicznej po zawarciu unii z łacinnikami z jednej strony, a podczas przymusowej unifikacji po włączeniu resztek metropolii kijowskiej do patriarchy moskiewskiej. Wydaje się nawet, że niektóre specyficzne elementy dawnej obrzędowości mogły łatwiej przetrwać w tradycji unickiej aniżeli w obrębie prawosławia moskiewskiego. Wielkie znaczenie miały reformy liturgiczne w Kościele łacińskim i redagowanie unickich ksiąg liturgicznych z uwzględnieniem rzymskich wymogów.

f. filologia i pedagogika:

Wszystko to odbywało się w gorącej atmosferze sporów o język, o godność języka cerkiewnosłowiańskiego jako świętego języka słowiańskiego prawosławia. Szczególnie ważne są tu rozważania o Zachariasza Kopysteńskiego i polemika o Iwana Wiszeńskiego z księdzem Piotrem Skargą¹⁵. Ale oprócz ważnej dla kwestii językowej godności zaczęto dbać o językową normę i jej należyte ugruntowanie poprzez edukację – właśnie w Rzeczypospolitej powstaną pierwsze gramatyki języka cerkiewnosłowiańskiego (1586, 1591, 1596 i najważniejsza – Melecjusza Smotryckiego z 1619 roku), liczne elementarze (do połowy XVII wieku 25 wydań), pierwsze słowniki tego języka (Laurenty Zizanij – 1596, Pamwa Berynda – 1627). Również w Cerkwi unickiej rozważano problemy związane z oświatą i językiem cerkiewnym¹⁶.

g. twórczość własna i przekłady:

Na ziemiach ruskich naszego wspólnego państwa działali wybitni przedstawiciele literatury cerkiewnosłowiańskiej, początkowo przybysze, jak liturgista metropolita Cyprian, jak niezwykle utalentowany i płodny metropolita Grzegorz Cambłak. Twórczość własna jest związana z nowymi kultami, jak choćby trzech męczenników wileńskich, a później kult unicki Jozafata Kuncewicza, czy z adaptacjami katolickich świętych i świąt (Kazimierz Jagiellończyk, Stanisław ze Szczepanowa, Augu-

rowi kijowsko-pieczerskiemu, patriarcha konstantynopoliński Joachim w 1505 roku w tomosie zatwierdzającym fundację monasteru supraskiego podaje szereg przepisów regulacyjnych; metr. Józef (Sołtan) w 1510 roku nadał temuż monasterowi własną regułę itd.

¹⁵ A. Naumow, *Domus divisa*, s. 29-49; J. Stradomski, *Sproy...*, s. 113-125.

¹⁶ A. A. Яскевіч, *Старабеларускія граматыкі. Да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці*, Мінск 1996.

styn z Hippony, Antoni Padewski, Franciszek z Asyżu, Marcin z Tours, Boże Ciało, Niepokalane Poczęcie NMP, Józef Oblubieniec, Trójca Przenajświętsza, Nawiedzenie Elżbiety przez Maryję) itp.¹⁷

Niezwykle istotna jest twórczość Franciszka Skoryny, który stanął na czele wschodniosłowiańskich hymnografów, tworząc przed 1525 rokiem akatysty, hymny i modlitwy cerkiewno-słowiańsko-ruskie. Bardzo mocno wpłynęła na rozwój piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego unia brzeska, wywołując bogatą literaturę polemiczną, tworzącą wielojęzyczną mozaikę wspólnej dysputy¹⁸. Powstawały w coraz większej ilości pieśni paraliturgiczne, które z czasem zebrano w niezwykle popularnym tomie zwanym *Bohohlasnik*, wschodnim korelacie kancjonałów i śpiewników protestanckich i katolickich, wydawanym wielokrotnie, począwszy od 1790 roku¹⁹. Wiele cerkiewnosłowiańskich tekstów zostało kapitalnie przetłumaczonych z greki z zachowaniem akrostychów (jak w *Akatyście do św.św. Piotra i Pawła*), rytmiki i rymów (jak w *Akatyście do św. Mikołaja*), czasem są one jedynym świadectwem istnienia obcojęzycznego tekstu (jak w nabożeństwie do św.św. Jana, Antoniego i Eustachego Wileńskich²⁰). Pojawiły się ruskie przekłady z łaciny takich utworów jak *Hymnus Rex Christe, Dies irae* czy *Veni Creator...*

*

Ta bardzo pobieżna charakterystyka piśmiennictwa i – szerzej – kultury ruskiej w jej dynamicznym związku z kulturą polsko-łacińską ma na celu podkreślenie organicznego związku z całokształtem kultury państwa polsko-litewskiego. Nie zrywając więzi duchowej i artystycznej z pozostałą częścią kultury ruskiej i, w ogóle, prawosławnej, Rusini – obywatele I Rzeczypospolitej, potrafili twórczo wykorzystać zaistniałe możliwości rozwoju. Tym samym kultura cerkiewnosłowiańska i ruska stanowią nierozłączną część wspólnego dziedzictwa narodowego, ale także niezwykle urozmaicają i wzbogacają kulturę naszego regionu i całego obszaru bizantyńsko-słowiańskiego.

Wenecja-Lido, 10.05.2011

¹⁷ A. Naumow, *Liturgiczny wizerunek arcybiskupa Jozafata (Kuncewicza) – wzorce biblijne*, „Roczniki Humanistyczne KUL” XLIV, 1996, zes. 7: Słowianoznawstwo, s. 71-80; tenże, *Wiara i historia*, s. 96-141.

¹⁸ Zob. np. T. Chynczewska-Hennel, *Rola bractw prawosławnych w polemice międzywyznaniowej w Rzeczypospolitej końca XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, w: „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”, s. 8-20.

¹⁹ A. Naumow, *Teologia bożonarodzeniowych pieśni Bohohlasnyka*, w: *Z kołędą przez wieki. Kołеды w Polsce i krajach słowiańskich*, red. T. Budrewicz, S. Koziara i J. Okoń, Tarnów 1996, s. 463-470.